

Лекція 4

Тема. Актуальні проблеми цивільного права

В.М. Слома: походження зобов'язань покрито непроникною тьмою історії. Найбільш відомою є так звана деліктна теорія, суть якої можна було б описати приблизно так: поняття зобов'язання у його сучасному вигляді виросло із поняття делікту. Як відомо, давнє право не втручалось у відносини між особами з приводу приватних правопорушень – з приводу посягання на життя, тілесну недоторканість та інших особистих та майнових образ: кримінального права у нашому розумінні не існувало. Внаслідок цього будь-яке подібне посягання викликало в якості природної реакції помсту потерпілого або його близьких [14, с. 236]. Я. А. Канторович зазначав, що на нижчому ступені розвитку юридичного побуту зобов'язання представляє собою панування над особою боржника подібно до того, як право власності представляє собою панування над річчю [11, с. 42]. Примітивне зобов'язання уявлялось як певний суто особистий зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого останній є відповідальним «приреченим» перед першим. Ідея «боргу» зникла в ідеї відповідальності. Ідея майнового стягнення не була властива цій стадії зобов'язальних відносин: заволодіння особою боржника при неспроможності було не тільки засобом для спонукання його до виконання; воно було самостійним здійсненням тієї особистої «приреченості», яка складала основний зміст будь-якого зобов'язання того часу. Подальший розвиток зобов'язальних відносин відбувався у різних народів по-різному, але загальний напрямок цього розвитку полягав у поступовому послабленні, а згодом і повному знищенні особистої відповідальності боржника. Спершу забороняється вбивство боржника чи продаж його в чужі руки; потім рабство у кредитора перетворюється у просту боргову кабалу, яка триває до відпрацювання боргу, чи особисте затримання боржника, яке має на меті спонукати боржника чи його близьких до покриття боргу. Таким чином, особиста відповідальність боржника та заложника втрачає своє значення, а на перший план виступає майнова сторона. Оскільки метою зобов'язання у більшості випадків є одержання майнової вигоди від боржника, то під її впливом виробляються форми для такого майнового стягнення. Разом з тим зобов'язання розглядаються як певна майнова стаття: вимога складає частину в майні кредитора, борг – це певний мінус у майні боржника; в цілому зобов'язання уявляється певною особливою формою відносин між кредитором і майном останнього. Особа боржника зникає за його майном, і якщо ще зберігає значення, то лише як центр, навколо якого стягується необхідне для відповідальності майно [14, с. 238]. Навряд чи правильно шукати в праві древніх народів зачатки будь-яких зобов'язань у сучасному розумінні цього терміну. У будь-якому випадку, правовідносини з деліктів у давнину – право помсти, життясмерті, Таліона і т.д. – навіть близько не нагадують сьогоденних зобов'язань – майнових вимог. Тому будь-яка теорія, яка пов'язує походження зобов'язань з древністю епохи

Біблійних патріархів, в дійсності буде мати справу не із самими зобов'язаннями, а з такими правовідносинами, які більшою чи меншою мірою «образності» можуть бути названі попередниками їх деяких рис (властивостей, характеристик) [4, с. 650].

У римському праві зобов'язання розглядалось як суб'єктивна юридична ситуація, заснована на особистому зв'язку між конкретними учасниками цивільного обігу (сторонами), яка полягає у формальній можливості для однієї з них (кредитора) вимагати від іншої (боржника) визначеної поведінки (надання) на свою користь [8, с. 470]. При цьому, як зазначає Ф. К. Савіньї, поняття зобов'язання включає в себе розширену свободу кредитора (бо він має право вимагати від боржника здійснення певних дій або утримання від дій) і обмежену свободу боржника (бо він зобов'язаний вчинити на користь кредитора певні дії або утриматися від дій) [15, с. 9]. Джерела римського права визначали зобов'язання наступним чином: «зобов'язання – правові ланцюги, сила яких примушує нас до виконання на користь будь-якої особи у відповідності з нормами нашої держави» [10]. Сутність зобов'язання полягала не в тому, щоб будь-який предмет чи сервітут ставали нашими, але в тому, щоб зобов'язати когось дати нам щось, або зробити, або надати чи дозволити, чи залишити [7]. В. М. Хвостов вважав, що кожному зобов'язанню, навіть не заснованому на договорі, властивий елемент кредитування. Зобов'язання має на увазі майбутнє. Тут завжди щось очікується, причому невідомо, здійсниться воно чи ні. У цьому розумінні кожне зобов'язання змушує нас, іноді навіть проти своєї волі, кредитувати, тобто вірити у майбутнє виконання і очікувати його. Цим і пояснюється загальний для всіх, навіть недоговірних, зобов'язань термін «кредитор», «віритель». Виділяється кредит особистий та реальний [16, с. 327].

Із розвитком економічного обороту зобов'язання стало його основною формою. Якщо в стародавні часи головною умовою виникнення зобов'язання були правопорушення, то потім змінилося співвідношення: обов'язки, що виникали з деліктів, стали губитися серед численної кількості зобов'язань, що виникали з договорів. Громадянське життя перестало задовольнятися прадідівськими шаблонами, а розвиток особистості дав можливість договору здійснювати свою основну функцію – забезпечувати економічний обіг. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майновою функцією [17, с. 79]. Слід зазначити, що в науці та законодавстві різних періодів не було єдиного підходу до визначення поняття «зобов'язання». Так, Д. І. Мейєр визначає зобов'язання як юридичні відносини, в яких одній особі належить право на дії іншої особи [4, с. 656]. Тобто в даному випадку мова йшла про право вимоги, оскільки одна особа має право вимагати від іншої вчинення певних дій. В. І. Голевінський, на відміну від Д. І. Мейєра, визначив зобов'язання як «юридичні відносини між двома чи більше особами, в силу яких для однієї з

цих осіб виникає юридична необхідність що-небудь надати, зробити чи не робити на користь іншої особи», тобто шляхом опису не активної сторони змісту зобов'язання (право (вимога) на дії), а пасивної (необхідності щось робити чи не робити) [4, с. 657-658]. ЦК УРСР 1922 р. у ст. 107 передбачав, що у силу зобов'язання одна особа – кредитор має право вимагати від іншої особи – боржника певної дії, зокрема, передання речей чи сплати грошей, або утримання від дії. Варто зазначити, що у даній статті передбачається лише право кредитора, проте не згадується про обов'язок боржника. Аналогічне визначення зобов'язання запропонував М. М. Агарков, який визначає зобов'язання як цивільне правовідношення, в силу якого одна особа (чи декілька осіб) має право вимагати від іншої особи (чи декількох інших осіб) вчинення визначеної дії чи утримання від вчинення будь-якої дії [1, с. 177]. Оскільки у даних визначеннях вказується на право вимоги кредитора, то одночасно розуміється і те, що даному праву відповідає певний обов'язок боржника, який може виражатись або в активній поведінці (коли мова йде про вчинення певних дій), або у пасивній поведінці (коли мова йде про утримання від певних дій).

Більш розширене визначення поняття зобов'язання, у якому передбачалося як право кредитора, так і обов'язок боржника, містив ЦК УРСР 1963 р. Відповідно до ст. 151 Кодексу в силу зобов'язання одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. По-різному трактується поняття зобов'язання у законодавстві інших держав. Так, у Французькому цивільному кодексі немає спеціального титулу, який присвячений загальним питанням зобов'язань. Разом з тим французька правова доктрина визначає зобов'язання як правовий зв'язок, в силу якого одна особа повинна стосовно іншої особи – кредитора вчинити дію або утриматися від дії. Німецькому цивільному уложенню властивий більш високий ступінь узагальнення правових явищ загалом, і у сфері регулювання зобов'язальних правовідносин зокрема. Закон виходить із загального визначення зобов'язання, яке міститься у параграфі 241 НЦУ, згідно якого «в силу зобов'язання кредитор може вимагати від боржника надання. Надання може полягати і в утриманні». В ході проведеної у 2002 році реформи зобов'язального права параграф 241 НЦУ був доповнений положенням, що зобов'язання може вимагати від сторони брати до уваги права, які захищаються законом, та інші інтереси другої сторони [6, с. 418-419].

У науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Перше з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Друге – поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, у кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник [12, с. 23]. Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію

(передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Т. В. Боднар зазначає, що з легального визначення поняття «зобов'язання» напрошується висновок, що зобов'язання – це правовідносини, які перебувають у статиці, суб'єкти яких мають певні потенції: боржник – у вигляді обов'язку вчинити певну дію (*facere*) або утриматися від певної дії (*non facere, pati*), а кредитор – у вигляді права вимагати від боржника виконання його обов'язку [2, с. 73].

Щодо визначення поняття зобов'язання, то слід погодитися з Н. Ю. Голубєвою, яка розглядає цивільне зобов'язання як динамічне цивільне правовідношення, що опосередковує переміщення матеріальних і нематеріальних благ у цивільному обороті, в якому боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію (дії) майнового або немайнового характеру чи утриматися від певної дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (обов'язків), або обидві сторони щодо одна одної кредиторами (відносно прав) і боржниками (відносно обов'язків) [3, с. 7].

Т. С. Ківалова визначає такі властивості зобов'язальних правовідносин: 1) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу. Натомість, речові правовідносини – це його статика; 2) сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник – особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора.

Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен»; 3) зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи (ст. 511 ЦК України). Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України); 4) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Це можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або, на впаки, утримання від здійснення дій, у той час як об'єктами речових правовідносин є речі. Від об'єкта зобов'язання відрізняють предмет зобов'язання. Якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин; 5) зміст зобов'язальних правовідносин становлять право вимоги (активна поведінка) кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок активної або пасивної поведінки боржника; 6) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі виконання боржником дій (або утримання від дій), що становлять його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самотійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб [13, с. 24].

Зобов'язання належать до групи майнових відносин. Разом з тим, в окремих випадках вони можуть мати нееквівалентний характер. Це може мати місце тоді, коли зобов'язання спрямоване на задоволення немайнового

інтересу уповноваженої особи при наданні освітніх або туристичних послуг. Зобов'язання відрізняються від речових правовідносин за наступними критеріями.

По-перше, за своєю юридичною природою речові правовідносини є абсолютними, оскільки у них чітко визначено лише уповноважену особу, а всі інші особи зобов'язані не порушувати права уповноваженої особи та не перешкоджати їй здійснювати свої права. Зобов'язальні правовідносини за юридичною природою є відносними, оскільки зобов'язання опосередковують перехід благ від одних осіб до інших, їх суб'єкти є чітко визначеними.

По-друге, предметом речових правовідносин є конкретно визначені речі, а предметом зобов'язання є поведінка зобов'язаних осіб¹.

1. Теорія деліктів в приватному праві.

Заїка Ю.О. Деліктні зобов'язання – є одним із найпоширеніших видів цивільно-правових зобов'язань. Шкода заподіюється внаслідок настання нещасного випадку на виробництві, в побуті, незаконними діями посадових і приватних осіб, техногенними катастрофами і аваріями. Зокрема, за останні десять років сталося майже 400 тисяч дорожньотранспортних пригод, в яких загинуло близько 63 тисяч і отримали поранення понад 430 тисяч осіб [1, с.1]. Громадяни гинуть, стають інвалідами, отримують тілесні ушкодження внаслідок нещасного випадку на виробництві, вчинених щодо них злочинів, внаслідок побутових травм. Шкода може бути заподіяна не лише здоров'ю, а й особистим немайновим благам – честі, гідності, діловій репутації, майновим інтересам фізичних і юридичних осіб. Виконання зобов'язань із заподіяння шкоди є важливим засобом охорони економічних засад країни, оскільки надають можливість захистити і відновити в більшості випадків порушене право власності, яке становить основу будь-якого класового суспільства.

Водночас стягнення матеріального відшкодування в порядку цивільного судочинства не виключає можливість застосування до заподіювача шкоди заходів дисциплінарного, адміністративного та кримінального покарання, що сприяє отриманню своєрідного морального задоволення особою, якій заподіяна шкода. «Зобов'язання із деліктів і квазі-деліктів» – у французькому цивільному праві [2, с. 429–431], «зобов'язання із недозволених дій» у німецькому цивільному праві [3, с. 239–246], «зобов'язання із цивільних правопорушень» – в країнах англо-американської системи права [4, с. 326–340], незважаючи на певні відмінності, є основним цивільноправовим способом відшкодування заподіяної шкоди. Деліктні зобов'язання привертали увагу дослідників різних часів. Досить повний огляд історії розвитку та становлення вітчизняної законодавчої та наукової концепції зобов'язань із відшкодування шкоди зроблена Т. С. Ківаловою [5, с. 11–48].

Проте проблеми класифікації таких дій, особливості процедури розгляду справи, неоднозначність і певна суперечливість судової практики

¹ Слома В.М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. Юридичний вісник. 2016. № 1 (38). С. 123-128.

зумовлюють наявність певних перешкод для захисту порушених такими діями прав суб'єктів цивільного обороту. Значною мірою розв'язання проблеми належного захисту порушеного права залежить від належно складеної системи деліктів, тобто логічно і послідовно побудованої системи зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, яка спростить порядок класифікації деліктів і певною мірою сприятиме повному відшкодуванню заподіяної потерпілому шкоди.

Практичне значення такої класифікації полягає в тому, що за відсутності загальних підстав для відповідальності за заподіяну шкоду, а саме, коли відповідальність покладається безпосередньо на заподіювача шкоди за наявності повного складу деліктного правопорушення: шкоди, вини, протиправності, причинного зв'язку, спеціальні делікти не виключають відповідальності: і за дії правомірні, і за відсутності вини, і відповідальності безпосередньо не заподіювача шкоди, а відповідальної за шкоду особи тощо. З позицій чинного законодавства критеріями, які дають змогу сформувати систему деліктних зобов'язань, є підстави їх виникнення або, іншими словами, – склади деліктів. Спроби виявити особливості окремих зобов'язань, що виникають у зв'язку з заподіянням шкоди, були зроблені ще дореволюційними цивілістами. Так, професор Київського Імператорського Університету Св. Володимира В. І. Синайський розрізняв спеціальну відповідальність за заподіяну шкоду: а) в сфері особистих благ (особиста шкода); б) в сфері майнових благ (майнова шкода); в) правопорушником, який перебуває на особливому положенні (відповідальність посадових осіб і казни) [6, с. 458–476].

Один із основоположників вітчизняної цивілістичної школи проф. С. Н. Ландкоф відповідно до чинного на той час республіканського законодавства виділив серед спеціальних деліктів: а) відповідальність за шкоду, заподіяну недієздатним; б) юридичних осіб за шкоду, заподіяну їх органами, робітниками і службовцями; в) державних установ за шкоду, заподіяну службовими особами при здійсненні ними функцій влади; г) джерелом підвищеної небезпеки; життю та здоров'ю; відшкодування колгоспу і колгоспників [7, с. 192–201].

К. А. Флейшиць відповідальність за деліктними зобов'язаннями поділяла на три основні групи: 1) відповідальність державних органів за майнову шкоду, заподіяну посадовими особами при вчиненні актів управління; 2) відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки; 3) відповідальність за заподіяння смерті чи пошкодження здоров'я [8, с. 238–239].

До спеціальних деліктів один із найавторитетніших українських деліктознавців Д. В. Боброва пропонувала відносити такі основні групи зобов'язань: 1) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди джерелом підвищеної небезпеки; 2) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди посадовими особами в сфері адміністративного управління; 3) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди неповнолітніми і особами, визнаними недієздатними; 4) делікти, пов'язані із заподіянням шкоди життю та здоров'ю громадянина [9, с. 25–26].

Окремі сучасні дослідники поряд із загальними нормами кодифікованого цивільного законодавства про відшкодування шкоди розрізняють норми, що регулюють спеціальні випадки відшкодування шкоди, пов'язані із: прийняття закону про припинення права власності на певне майно; відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їх працівником чи іншою особою; відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду; відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину; відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та ін. [10, с. 334].

Т. С. Ківалова залежно від підстав класифікації розрізняє чотири основних групи зобов'язань відшкодування протиправно завданої шкоди залежно від: 1) суб'єкта, що завдав шкоду; 2) об'єкта, якому завдано шкоди; 3) особливостей поведінки, діяльності або об'єктів, якими завдано шкоду; 4) суб'єкта, на якого покладається обов'язок відшкодування шкоди [11, с. 116–117]. Дещо схожою є і наукова позиція О. Отраднової, яка в деліктних зобов'язаннях розрізняє заподіювачів шкоди і боржників за деліктними зобов'язаннями [12, с. 22–25].

Незважаючи на певні переваги, така класифікація викликає і окремі зауваження, оскільки вона не зовсім погоджується із системою деліктів, встановлених в ЦК України, а з іншого боку, застосування лише запропонованих критеріїв зумовлює ігнорування особливостей складу деяких деліктів, які враховані в законодавстві. І, нарешті, запропоновані критерії класифікації деліктів зумовлюють такий їх непропорційний поділ, що сама класифікація може втратити своє значення і не виконати свого наукового і практичного призначення. Система ж деліктів повинна відповідати головним вимогам – сприяти належній класифікації зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди. Спеціальні делікти характеризуються такими особливостями: – способом заподіяння шкоди; – об'єктом, якому заподіюється шкода; – особою, яка заподіює шкоду; – особою, яка відповідає за шкоду; – особою потерпілого; – обставинами заподіяння шкоди; – підставами виникнення зобов'язань; – особливими умовами та межами відповідальності [13, с. 337]. З урахуванням наведених критеріїв, поширеності деліктів, доступністю класифікації та її мети ми пропонуємо таку систему деліктних зобов'язань (спеціальних деліктів).

Види спеціальних деліктів:

І. Шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки: а) відповідальність за шкоду, заподіяну наземними джерелами підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України); б) відповідальність за шкоду, заподіяну морським судном (Кодекс торговельного мореплавства України); в) відповідальність за шкоду, заподіяну повітряним судном (Повітряний кодекс

України); г) відповідальність за ядерну шкоду (Закон України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13 грудня 1991р. та Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р.). Особливість цієї групи деліктів полягає в тому, що відповідальність за заподіяну шкоду настає без вини, в особливому суб'єкті такої відповідальності та в часовому просторі, протягом якого потерпіла особа може звернутися з позовом про відшкодування заподіяної шкоди.

II. Шкода, заподіяна працівниками юридичної особи при виконанні ними трудових (службових) обов'язків (ст. 1172 ЦК): Враховуючи ту обставину, що шкода заподіюється при виконанні трудових (службових) обов'язків, особливість цього делікту полягає в тому, що за заподіяну шкоду перед потерпілим відповідає безпосередньо не заподіювач шкоди, а організація чи підприємство, де ця особа працює. Організація (підприємство), в свою чергу, за певних обставин, набуває право регресних вимог до винної в заподіянні шкоди особи.

III. Шкода, заподіяна посадовими особами або службовими особами: а) шкода, заподіяна посадовою особою органів державної влади або органом місцевого самоврядування (ст. 1174 ЦК України); б) шкода, заподіяна посадовою особою органів державної влади або органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності (ст. 1175 ЦК України); в) шкода, заподіяна незаконними діями представників правоохоронних органів (ст. 1176 ЦК; закони України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.; «Про організаційноправові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р.; «Про оперативно-розшукову діяльність»); г) шкода, яка заподіяна особі, що визнана жертвою політичних репресій (Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1990 р.). Незважаючи на певну схожість зобов'язань, які виникають у зв'язку із вчиненням незаконних дій представниками правоохоронних органів та із заподіяння шкоди жертвам політичних репресій, між ними існують істотні відмінності щодо підстав виникнення, форм та розміру виплати відшкодування і компенсацій, що і дає підстави розглядати ці два зобов'язання як самостійні делікти. Особливість цього делікту полягає в тому, що шкода, заподіяна особами, які наділені владними повноваженнями, і заподіяна ними шкода, незалежно від вини посадових органів і службових осіб, відшкодовується органом місцевого самоврядування, Автономною Республікою Крим або державою.

IV. Шкода, заподіяна особами з пороками волі: а) малолітніми особами (ст. 1178 ЦК); б) неповнолітніми особами (ст. 1179 ЦК); в) недієздатними особами (ст. 1184 ЦК); д) особами, які не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними (ст. 1186 ЦК). Цю групу деліктів об'єднує те, що особа, яка заподіяла шкоду, на момент заподіяння шкоди, в силу свого віку, стану здоров'я чи тимчасового психічного розладу не розуміла значення своїх дій і не віддавала повністю їм звіт. І, відповідно, за заподіяну шкоду за

певних обставин можуть відповідати батьки цієї особи, опікуни, передбачено й інший механізм відшкодування або заподіювач взагалі звільняється від обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду.

V. Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи: а) під час виконання особою договірних зобов'язань (ст. 1196 ЦК); б) під час виконання обов'язків за трудовим договором (ст. 1197 ЦК); в) фізичній особі-підприємцю (ст. 1198 ЦК); г) малолітній особі (ст. 1199 ЦК); д) неповнолітній особі (ст. 1199 ЦК); е) особі, яка не працювала (ч.2 ст. 1195 ЦК).

VI. Відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями: а) при здійсненні права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони (ст. 1169 ЦК); б) в стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК). Особливість відповідальності за заподіяну шкоду в цих випадках полягає в тому, що на відміну від кримінальної відповідальності, де протиправність є однією із умов відповідальності, в цивільному праві в наведеному делікті відповідальність, як виняток, настає і за дії правомірні.

VII. Відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому середовищу: а) атмосфері, воді, землі (Закон України «Про захист атмосферного повітря»); б) флорі, фауні (Закон України «Про охорону навколишнього середовища»). У відповідальності за заподіяння шкоди навколишньому середовищу знаходить прояв така нехарактерна для цивільної відповідальності риса як кратність, тобто відшкодуванню підлягають не лише заподіяні навколишньому середовищу збитки, а і понад це стягуються штрафні санкції.

VIII. Відшкодування моральної шкоди (ст. 1167 ЦК України, ст. 173-1 Кодексу Законів про працю України, ст. 17 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей», ст. 21 Закону України «Про туризм», ст. 24 Закону України «Про захист прав споживачів», ст. 44 Закону України «Про авторські і суміжні права», ст. 49 Закону України «Про інформацію», ст. 3, 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», ст. 33 Закону України «Про інформаційні агентства», Закону України «Про друковані засоби масової інформації» та ін.): а) заподіяння моральної шкоди пов'язано із діяльністю державних органів та посадових осіб; б) заподіяної моральної шкоди засобами масової інформації; в) заподіяної моральної шкоди приватними особами; г) відшкодування шкоди, завданої поширенням недостовірної інформації.

IX. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права інтелектуальної власності (закони України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р., «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» від 23 березня 2000 р., «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 р., «Про кінематографію» від 13 січня 1998 р., «Про архітектурну діяльність» від 19 травня 1999 р., «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» від 15 грудня 1993 р., «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р. та ін. Особливість цього делікту полягає в тому, що майнові

права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок та інше мають строковий характер і, відповідно, порушене право підлягає захисту, а заподіяна шкода – відшкодуванню протягом встановленого в законі часу.

X. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (ст. 1211 ЦК України, Закон України «Про захист прав споживачів»).

XI. Відшкодування шкоди, особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність (ст. 1194 ЦК України, закони України «Про страхування», «Про страхування цивільної відповідальності володільцями транспортних засобів» та інші спеціальні нормативні акти).

XII. Відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170 ЦК).

XIII. Відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину, якщо особа, яка вчинила злочин, не встановлена або якщо вона є неплатоспроможною: а) майнової шкоди (ст. 1177 ЦК); б) шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого (ст. 1207 ЦК). Поява цього делікту зумовлена приєднаннями України до Європейської конвенції «Про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів» від 24 листопада 1983 року, за якою держава в певних випадках повинна взяти на себе зобов'язання по сплаті компенсації особам, яким заподіяна шкода внаслідок вчинення злочину. Оскільки на сьогодні законодавець не визначив порядок відшкодування шкоди потерпілому, якщо особа зловмисника не встановлена або він є неплатоспроможний, заподіяна потерпілому шкода не відшкодовується.

XIV. Інші спеціальні випадки відшкодування шкоди.

XV. Зобов'язання, що виникають у зв'язку із створенням загрози життю, здоров'ю або майну (ст. 1163 ЦК України). Обов'язковою умовою виникнення деліктних зобов'язань є заподіяння шкоди, оскільки за відсутності шкоди немає чого відшкодовувати і зобов'язання виникнути не може. Водночас в юридичній літературі давно і справедливо підкреслювалося, що «центр ваги» деліктної відповідальності необхідно перенести зі шкідливого результату на більш ранній ступінь, коли протиправне діяння лише створює можливість заподіяння шкоди або коли сама діяльність має небезпечні властивості [14, с. 502]. Ідея відповідальності не лише за заподіяну шкоду, а навіть за створення небезпеки завдання такої шкоди була реалізована ще в римському приватному праві. Так, за преторським едиктом (*edictum de positum*) встановлювалася відповідальність за просте створення небезпеки для перехожих: якщо на даху чи на карнизі, що виступав над місцем, де звичайно ходять люди, вивішувався чи встановлювався якийсь предмет, падіння якого могло заподіяти шкоду, то власник будинку сплачував певний штраф. Римські юристи підкреслювали, що претор видав цей едикт з величезною користю для суспільства: «щоб люди ходили по вулицях без страху і небезпеки» (Д.9.3.5.6) [15, с. 324–325]. У главі 81 ЦК України знайшов закріплення інститут, раніше не відомий

вітчизняному законодавцю – інститут відповідальності за створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Головним завданням, яке покладається на цей інститут, є попередження шкідливих наслідків, які можуть настати у зв'язку з обставинами, що виникли. Відповідно до ст. 1163 ЦК України фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати усунення цієї небезпеки від того, хто її створює. Зазначене дає підстави включити в систему деліктів і зобов'язання, які виникають у зв'язку із створенням загрози життю, здоров'ю або майну. Система деліктів не є категорією незмінною. Науково-технічний прогрес зумовлює виникнення нових способів заподіяння шкоди, а законодавець може встановити особливі правила відповідальності за заподіяну шкоду².

² Заїка Ю.О. Система деліктів у цивільному праві України. Приватне право і підприємництво. 2011. № 10. С. 41-44.